

Микола Рябчук

ВІД НАВЗДОГІННОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДО НАВЗДОГІННОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Масовий виступ проти авторитарного режиму Віктора Януковича (знаний як Євромайдан чи Революція Гідності) розглядається у контексті антиавторитарних східноєвропейських революцій 1989 року. Стаття доводить, що попри істотні контекстуальні та ідеологічні відмінності підставові завдання й рушійні сили усіх цих подій, включно з українською «Революцією на граніті»

(1990) та «Помаранчевою революцією» (2004), були подібними. В усіх цих випадках йшлося про намагання східноєвропейських суспільств усунути перешкоди, що блокують їхню запізнілу модернізацію, однозначно інтерпретовану як «європеїзація».

Ключові слова: Євромайдан, східноєвропейські революції, націоналізм, навздогінна модернізація.

Mykola Riabchuk. From the catching-up revolution to a catching-up modernization. *The popular uprising against the authoritarian government of Viktor Yanukovich (a.k.a. Euromaidan or Revolution of Dignity) is examined within the context of the 1989 East European revolutions. The paper argues that all the contextual and ideological differences notwithstanding, the basic agenda and driving forces of the events were the same. In all the cases, the East European societies strove to remove the obstacles that blocked their belated modernization understood as «catching up with Europe».*

Key words: Euromaidan, East European revolutions, nationalism, catching up modernization.

Наприкінці 1992 року британський (на той час) політолог Тарас Кузьо опублікував у Лондоні невелику брошуру за назвою «Україна. Незавершена революція» [1]. У ній він стверджував, що горбачовська перебудова не була революцією, а лише катализатором певних змін, які мали у Східній Європі справді революційний характер, натомість у пострадянських республіках (за винятком країн Балтії) були половинчатими, амбівалентними і непослідовними. В одному випадку громадянське суспільство виявилось достатньо сильним і змобілізованим, аби перехопити владу в комуністичної номенклатури і запровадити принципово нові правила гри; це, власне, й уможливило проведення радикальних політичних та економічних реформ. У другому ж випадку громадянське суспільство було занадто слабким, тож змогло, у найкращому разі, лише делегувати своїх представників до владних структур, де ті не мали, однак, вирішального впливу на перебіг реформ (чи, частіше, їх імітацію).

Як наслідок, позірно революційні (устроєві) зміни в Україні – перехід від однопартійної комуністичної ортодоксії до політичного й ідеологічного плюралізму, від планово-розподільчої

економіки до вільноринкової конкуренції, від колоніальної залежності до національного суверенітету – не ретранслювалися ані в ефективну демократію, ані в справді конкурентну економіку, ані в правдиву економічну, політичну, мовно-культурну й ментальну незалежність від колишнього метрополітального центру. Цьому сприяло (само)збереження більшості старих кадрів, інституцій та інституційних практик. Перефразовуючи відомого антрополога, дослідника країн третього світу Кліффорда Гірца, можемо сказати, що й в Україні «довготривале колоніальне панування створило політичну систему, національну за масштабами, але не за характером» [2, с. 372].

Незавершеність революції означає потребу її завершити, тобто – відкрити шлях до розв'язання проблем, які накопичилися і які не вдається розв'язати іншими засобами. Революції не є ані примхою, ані випадковістю, ані, тим більше, чиєюсь зовнішньою чи внутрішньою інтригою. Хоча всі ці чинники можуть бути їхнім каталізатором. Революції виникають із необхідності кардинально змінити суспільний устрій, ревізувати усталені політичні, економічні та правові взаємини, надолужити те, чого не вдалося з різних причин реалізувати еволюційним шляхом (найчастіш – заблокованим), здійснити цивілізаційний прорив до іншої, вищої якості – як вона уявляється найактивнішій, найпасіонарнішій частині населення [3].

Усі східноєвропейські революції були відповіддю тамтешніх суспільств на три взаємопов'язані проблеми:

(1) економічну стагнацію і відтак дедалі відчутнішу неспроможність комуністичних систем задовольнити матеріальні потреби своїх громадян;

(2) політичну репресивність комуністичних режимів і відтак їхнє небажання надати найактивнішій, найкреативнішій, найпідприємливішій, найволелюбнішій частині громадян оптимальні можливості для самореалізації; і, нарешті,

(3) колоніальну чи напівколоніальну залежність місцевих режимів, а відтак і суспільств від московського центру.

Усі ці проблеми так чи так можна звести до одного характерного для Східної Європи виклику – навздогінної модернізації, тобто здійснення цілої низки системних реформ із наміром

подолати, нарешті, історичне відставання від вільніших, заможніших і демократичніших країн Заходу [4].

Більшість досліджень, присвячених революціям 1989 року (рідше – 1989–1991 років), зосереджується насамперед або й виключно на другій проблемі – боротьбі пробудженого (чи новонародженого) громадянського суспільства із сенильним пізньокомуністичним авторитаризмом. Цей наратив є натуральним продуктом дисидентського, правозахисного, ліберально-демократичного дискурсу і має виразно героїчний характер, вкрай необхідний для кожного революційного міфу, що сутнісно є міфом першотворення чи перезаснування. Він сповна відповідає також панівній у транзитології схемі, де посткомуністичні трансформації розглядаються насамперед як перехід від диктатури до демократії [5].

Як наслідок, антиавторитарний, демократизаційний наратив виразно переважає у більшості транзитологічних студій над двома іншими – соціально-економічним та антиколоніальним. Перший із них має в основі цілком прозаїчну й не надто придатну для міфотворчості споживацьку ідею достойних зарплат і ширшого доступу до якісних товарів і послуг. Другий тим часом хоч і не позбавлений (потенційно) певного героїзму, представляє головними героями національного визволення не так політично коректних ліберальних демократів, як різного роду націоналістів, подеколи ліберальних, частіше – ні.

Домінування ліберально-демократичного наративу у більшості описів східноєвропейських антикомуністичних революцій та недооцінка двох інших мотивів – соціально-економічного й антиколоніального – обмежує наше розуміння рушійних сил, а отже, і подальших наслідків описуваних подій. За всієї важливості й популярності ідеї людських прав і громадянських свобод вона не була у східноєвропейських революціях єдиною, а можливо, і головною. Свобода – природна потреба людських істот, і гасло свободи було, безумовно, загальнонародним і понадпартійним. Для одних воно означало насамперед свободу від Москви, для інших – свободу від цензури й обмеження людських прав, ще для інших – свободу від компартії з її плановою

економікою та суцільним дефіцитом. Усіх об'єднувало прагнення «свободи від», а проте лише меншість усвідомлювала й прагла «свободи для». В цьому сенсі східноєвропейські революції були, безумовно, демократичними, проте їхній ліберальний компонент був доволі обмежений.

Їх здійснювали химерні, неможливі за інших обставин коаліції лібералів, соціалістів, консерваторів, анархістів, клерикалів, популістів та націоналістів найрізноманітніших барв. Ці коаліції мусили неминуче розпастися, як тільки зникав спільний ворог, і кожен мусив задуматися над власною «свободою для». Але поки авторитарні промосковські режими були при владі, внутрішні поділи в коаліціях – на лівих–правих, націоналістів–космополітів чи радикалів і консерваторів – не мали істотного значення.

Власне, все це ми спостерігали під час української революції, котра поєднала в собі соціальний протест проти неефективної, корумпованої, клептократичної влади; демократичний протест проти наступу авторитарної влади на громадянські права і свободи; та національно-патріотичний протест проти здачі національних інтересів московському сюзеренові.

«Досвід усіх посткомуністичних країн, – пише російський політолог Александр Шмельов, – однозначно засвідчує: відсторонення від влади гіперкорупційної партійно-комсомольсько-кагебешної еліти можливе лише там, де проти «старого режиму» об'єднуються умовні «ліберали» й умовні «націоналісти», освічені європеїзовані горожани, що вимагають демократичних інститутів та дотримання своїх громадянських прав, плюс романтична молодь, яка сприймає боротьбу з режимом як визволення від окупації, «відродження народу» та «становлення політичної нації». Так було у більшості країн Східної Європи під час «оксамитових революцій» кінця 1980-х. Цей самий шлях пройшли держави Балтії після розпаду СРСР (причому в Латвії та Естонії націоналістична складова містилася не лише в риторичі). У Сербії Мілошевич міг не боятися ані націоналіста Шешеля, ані ліберала Джинджича, зате впав від революції з обличчям націонал-ліберала Коштуниці. «Революція троянд» у Грузії, перший і другий Майдани в Україні, Молдова – скрізь у Східній Європі грома-

дянському суспільству вдавалося добитися перемоги над спадкоємцями комуністичного режиму лише під ліберально-націоналістичними гаслами» [6].

Прикметно, що з-поміж усіх трьох аспектів української революції саме національно-визвольний (чи, в інших термінах, «націоналістичний») привернув найбільшу увагу. Насамперед це, звісно, пов'язано з цілеспрямованими зусиллями Кремля представити Євромайдан та всі подальші події у Києві як шабаш радикально-націоналістичних, антисемітських та неонацистських сил, а отже, саму зміну влади – як фашистський переворот. Режим Януковича великою мірою підтримував цей наратив і навіть готував сприятливий ґрунт для нього ще задовго до Євромайдану, таємно (за багатьма ознаками) плекаючи реальні й фіктивні радикально-націоналістичні організації в маніпулятивних цілях. Ряд цих організацій голосно заявив про себе під час Майдану, привертаючи непропорційно велику увагу мас-медій до своєї риторики та, особливо, символіки. Подальша радикалізація Майдану, зумовлена ескалацією насильства з боку режиму, прийняттям у парламенті репресивних антимайданівських законів і, врешті, убивствами активістів, природно вивела радикалів на передній край силового протистояння.

Фактично всі східноєвропейські революції мали національно-визвольний компонент, оскільки обстоювали не лише демократію, а й звільнення з-під опіки Кремля; були запереченням не лише комуністичної диктатури, а й брежневської доктрини «обмеженого суверенітету». В цьому сенсі їх можна назвати «націоналістичними», проте їхні радикально-націоналістичні учасники не привертали значної уваги – по-перше, тому що східноєвропейські революції були мирними і радикали посідали в них таке ж маргінальне місце, як і в революції Помаранчевій; по-друге – суверенітет східноєвропейських держав, за всієї його обмеженості, був значно ширшим, ніж у радянських республік, а головне – Москва Горбачова сприймалася східноєвропейськими революціонерами радше як союзник у боротьбі з місцевим комуністичним «бетоном», аніж як ворог, – чого аж ніяк не можна сказати про сьогоденішню Москву Путіна.

Тетяна Журженко слушно вказує на цю істотну відмінність: «Тріумфальний наратив 1989 року представляє революції у Східній Європі як хвилю громадянського опору та широкої опозиції місцевим комуністичним режимам. Цей наратив, однак, затушовує факт, що падіння усіх тих режимів стало можливим лише тому, що Москва ослабила контроль над своїми сателітами. Ліберальна частина советських еліт на чолі з Горбачовим вважала, що протистояння двох політичних блоків має поступитися місцем побудові «спільного європейського дому» від Атлантики до Владивостока. Домагатися лояльності «братніх» східноєвропейських держав було для Москви надто дорого – і політично, й економічно». Натомість сьогодні, пише вона, Москва «повернулася до Realpolitik XIX століття, до мови сили, стратегічних інтересів та сфер впливу» [7].

На думку дослідниці, українська Революція Гідності справді під багатьма оглядами нагадує східноєвропейські революції 1989 року. І річ не лише у подібному поваленні пам'ятників Леніну, закликів до заборони Компартії чи проведенні люстрації – такому собі «*déjà vu*» раних 90-х». Суттю й спонукою всіх східноєвропейських революцій була потреба навздогінної модернізації, що однаково артикулювалася і на Євромайдані-2013, і на східноєвропейських «майданах»-1989 як «повернення до Європи». Тобто – як запровадження «європейського» способу урядування й господарювання, що довів свої переваги не лише в Західній Європі, а й багатьох інших країнах світу.

Цю особливість української революції ще на самому її початку влучно помітив відомий американський історик Тімоті Снайдер: «Чи був би готовий хоч хтось на світі підставити лоба під поліцейські кийки заради торговельної угоди зі Сполученими Штатами?», – саркастично запитував він своїх читачів на сторінках респектабельного тритижневика *New York Review of Books*. І тут же пояснював, що українці насправді стоять на Майдані не за торговельну угоду з Євросоюзом, і навіть не за асоціацію, а насамперед за все те, що угода для них символізує – надію на «вільне життя у вільній країні» [8].

Євромайдан і справді можна вважати третьою спробою довершити радикальну зміну суспільного устрою – зміну взаємин

між людиною і державою, започатковану східноєвропейськими революціями 1989 року, що були водночас демократичними і національними, бо ж обстоювали право народів та індивідів на добробут, свободу і суверенітет. Українці не мали шансів на успіх 1991 року – з огляду на глибоку советизованість тогочасного суспільства. І змарнували здобутий за другою спробою шанс 2005 року, після «Помаранчевої революції». Теперішня – третя – спроба теж може виявитися невдалою, особливо в умовах зовнішньої агресії та неоголошеної війни. Проте загальна тенденція усіх спроб є загалом очевидною – вона зумовлена потребою навздогінної модернізації, причому саме за західною («європейською») моделлю і в західних (євроатлантичних) інституційних рамках.

Близько двох десятиліть тому покійний російський історик Дмитрій Фурман спробував концептуалізувати і, наскільки можливо, спрогнозувати траєкторії розвитку трьох східнослов'янських республік саме в цих категоріях [9]. В усіх трьох державах він догледів протистояння двох основних політичних сил, які умовно ототожнив із модернішим, прогресивнішим, більш прозахідним «центром» і відсталішою, консервативнішою, советофільською периферією. У Росії це протистояння виявилось найгострішим і завершилося перемогою «центру», але надто дорогою ціною: 1993 року Борис Єльцин розстріляв із танків бунтівний парламент і проштовхнув на референдумі суперпрезидентську конституцію, що мала полегшити йому проект авторитарної модернізації. Сповна скористатися диктаторськими можливостями тої конституції він не встиг, зате це сторицею зробив його наступник.

У Білорусі, де «центр» завжди був досить слабким, а еліти маргінальними, склалася протилежна ситуація. Там перемогла реакційна советофільська периферія на чолі з провінційним головою колгоспу, зорієнтованим радше на збереження пост-советського статусу-кво, ніж на будь-які модернізаційні реформи.

Український випадок виявився найскладнішим. Прогресивніший, вестернізованіший «центр» зіткнувся тут із двома різними «периферіями». Одна з них – на Південному Сході країни –

виявилася досить подібною до російської та білоруської. Натомість друга – на Заході – виявилася радше союзником, ніж опонентом «центру» у його вестернізаційних зусиллях. Україна, на відміну від Росії та Білорусі, стверджував Фурман, має мовби два модернізаційні локомотиви і тому її шанси на цивілізаційний прорив видаються кращими.

Було б, однак, надто великим спрощенням вважати, ніби советофільська «периферія» обмежується сьогодні Донбасом чи хоч би й цілим Південним Сходом. Насправді вона розлита по всій Україні, включно зі Львовом і Києвом, – у сенсі ментальності, звичок, культури, з такими характерними елементами, як лінощі, безвідповідальність, хабарництво, патерналізм. Говорячи про Революцію Гідності, мало хто згадує, що в її розпалі, наприкінці грудня 2013, за даними одного з соціологічних опитувань, лише 28% респондентів поставилися негативно до щойно підписаної в той час Віктором Януковичем угоди з Росією про 15-мільярдну позику та велику знижку на газ, натомість 48% опитаних оцінили ті домовленості позитивно [10]. Ілюзія «дармових» грошей чи «дармового» газу, схоже, все ще резонує з ментальними настановами значної частини населення, відсуваючи на задній план першорядне питання про об'єктивну ціну будь-якої дармовизни.

У грудні 2014 року 33% опитаних висловили розчарування всім, що відбулося після Майдану, 32% відзначили зростання корупції, 23% захотіли повернутися до планово-розподільчої економіки [11, с. 2–4]. У березні 2015 понад 40% опитаних ствердили, що не мають до подій на Донбасі жодного стосунку [12]; 20% визнали «ДНР» та «ЛНР» повноважними представниками населення відповідних територій; 72% погодилися вважати Росію агресором – після майже цілого року бойових дій на Донбасі та окупації Криму [13].

Зміна мислення й поведінки, політичної культури і ціннісних настанов є процесом надзвичайно тривалим, і владні еліти лише можуть його до певної міри прискорити чи сповільнити. Україні доводиться братися за навздогінну модернізацію в умовах війни, тобто воювати фактично на двох фронтах, зовнішньому і внутрішньому. Це істотно ускладнює весь

процес, але й дає водночас активнішій, свідомішій, відповідальнішій частині населення додатковий стимул для мобілізації та цілеспрямованих дій.

1. Kuzio T. *Ukraine. The Unfinished Revolution* / Taras Kuzio. – London: Institute for European Defence & Strategic Studies, 1992.

2. Гірц К. Інтерпретація культур / Кліфорд Гірц. – К.: Дух і літера, 2001.

3. Tilly Ch. *European Revolutions, 1492–1992* / Charles Tilly. – Oxford: Blackwell, 1993.

4. Зеленько Г. «Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України / Галина Зеленько. – К.: Критика, 2003.

5. Tismaneanu V. (ed.). *The Revolutions of 1989* / Vladimir Tismaneanu. – London: Routledge, 1999.

6. Шмелев А. «Русская весна». Итоги [Електронний ресурс] / Александр Шмелев // Слон. – 2014. – 18 августа. – Режим доступа: http://slon.ru/russia/zakonchilas_li_russkaya-vesna-1140655.xhtml

7. Zhurzhenko T. *The Autumn of Nations 1989 and the Ukrainian Winter 2013–14* [Електронний ресурс] / Tatiana Zhurzhenko // Eurozine. – 2014. – June 13. – Режим доступа: <http://www.eurozine.com/articles/2014-06-13-zhurzhenko-en.html>

8. Snyder T. *A Way Out for Ukraine?* // *New York Review of Books*. – 2013. – December 5 [Електронний ресурс] / Timothy Snyder. – Режим доступа: <http://www.nybooks.com/contributors/timothy-snyder-2/?tab=tab-blog>

9. Фурман Д. «Центры» и «периферии». Политические системы трех восточнославянских республик [Електронний ресурс] / Дмитрий Фурман // Свободная мысль – 1998. – №6. – Режим доступа: <https://archive.org/details/furman-tsentry-i-periferii>

10. Громадська думка: підсумки 2013 року // Фонд «Демократичні ініціативи». – 2013. – 20–24 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/dkokbperkphopk.htm>

11. Пісня про Батьківщину. Слова народні // *Дзеркало тижня*. – 2014. – 27 грудня.

12. Понад 40% українців вважають, що до ситуації на Донбасі відношення не мають // *Українська правда*. – 2015. – 2 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/2/7063496/>

13. Більшість українців вважають «ДНР» і «ЛНР» терористами, а Росію – агресором // *Українська правда*. – 2015. – 2 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/2/7063488/>